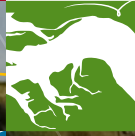
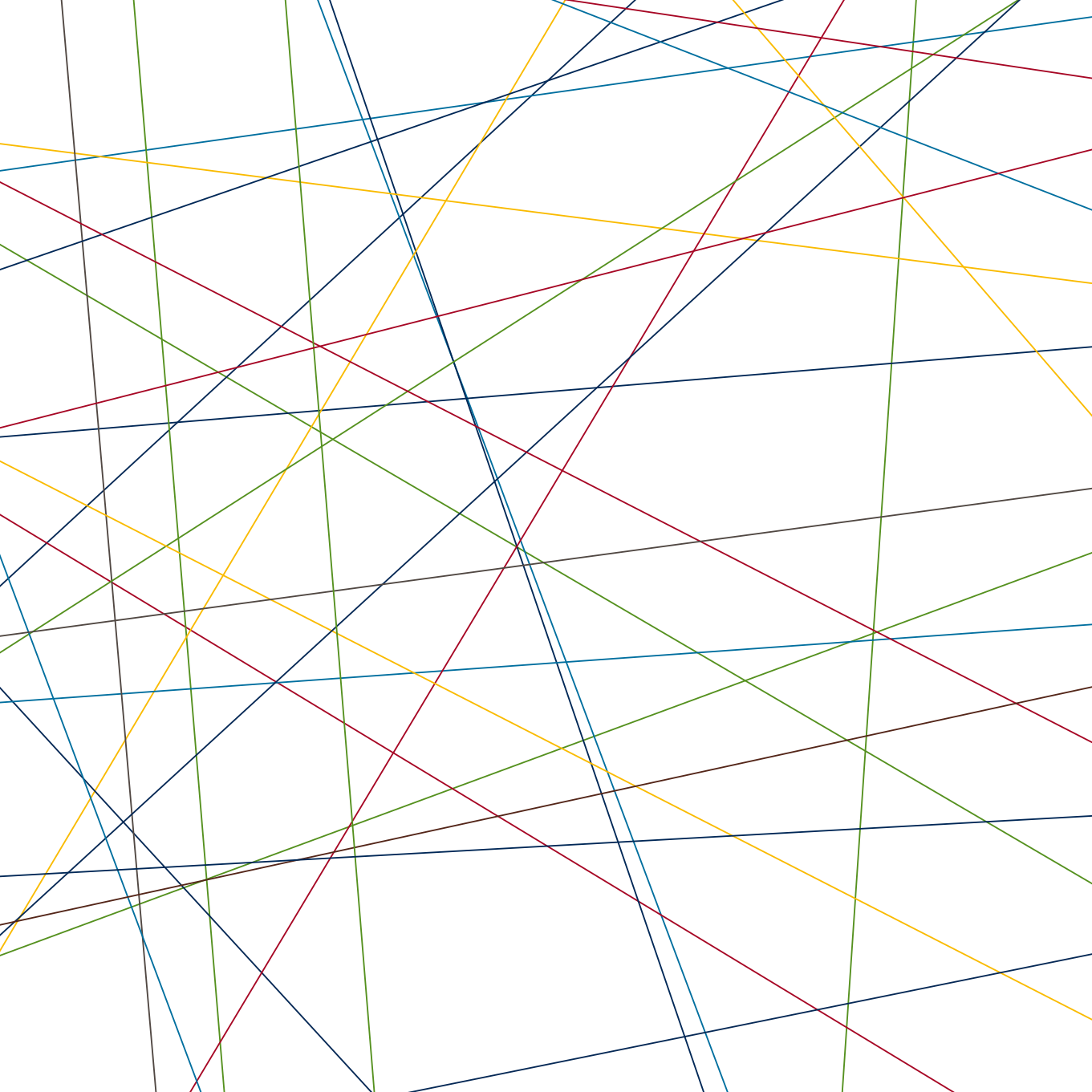

Verhaallijnen van Schouwen-Duiveland

Verhaallijnen van Schouwen-Duiveland

Verhaallijnen van Schouwen-Duiveland

Zierikzee vanaf de Oosterschelde.

Voorwoord

Sommige plekken zijn bijzonder en spreken tot de verbeelding. Bijvoorbeeld vanwege het bijzondere landschap of omdat die plek door een indrukwekkend verhaal weer tot leven komt.

De band die je met een bepaalde plek voelt, wordt bepaald door de indruk die het op je maakt en door de verhalen die je ervan kent. Verhalen uit het verleden, vooral verhalen over mensen, maken dat je met andere blik naar iets kijkt dat je misschien al jaren kent.

Elke plek heeft een eigen verhaal. Een geschiedenis die al bekend is of geduldig wacht om ontdekt en verteld te worden. Schouwen-Duiveland bevat een ware schat aan verhalen. Verhalen over het landschap en het ontstaan daarvan of over personen die ons eiland ooit hun thuis noemden. Elk op hun eigen manier onthullen ze iets over Schouwen-Duiveland, vertellen ze over hoe het hier nu is en toen ooit was.

De verhalen die u hier zult lezen nemen u mee, voeren u terug naar het veelbewogen verleden van Schouwen-Duiveland. Een eiland dat door de eeuwen heen door de elementen gevormd is.

Deze verhalen zijn er voor u, bedoeld als inspiratiebron om uw bedrijf of organisatie op een unieke manier onder de aandacht te brengen. Ik kan u verzekeren dat Schouwen-Duiveland door deze verhalen op een andere manier ervaren zal worden. Dat uw gasten, klanten en contacten nog beter snappen waarom Schouwen-Duiveland zo bijzonder is en niets anders kunnen dan zelf ons prachtige eiland (opnieuw) ontdekken.

Daniël Joppe
wethouder Recreatie en Toerisme

COLOFON

Uitgave: Gemeente Schouwen-Duiveland

Projectleiding: Marc Kocken (Erfgoed Zeeland)

Teksten verhaallijnen en eindredactie: Jeanine Dekker (Erfgoed Zeeland)

Verantwoording afbeeldingen: zie pagina 64

Vormgeving en productiebegeleiding: Jan van Broekhoven (Broekvorm)

Drukwerk: MEDIA58

De verhaallijnen van Schouwen-Duiveland zijn in opdracht van de Gemeente Schouwen-Duiveland ontwikkeld door Erfgoed Zeeland in overleg met de werkgroep verhaallijnen van de gemeente.

© 2020. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Ondanks alle aan de samenstelling van dit boek bestede zorg kunnen noch de uitgever noch de auteurs aansprakelijk worden gesteld voor eventuele schade die het gevolg is van enige fout in deze uitgave.

Inhoudsopgave

Introductie op de verhaallijnen van Schouwen-Duiveland Marc Kocken	09
De verhaallijnen van Schouwen-Duiveland Jeanine Dekker	15
 De duinen en het strand	15
 Eiland van dijken en polders	23
 Leven met het water	31
 Het pure leven	39
 Gouden eeuwen	47
 Langs burgen en kastelen	55
Verantwoording	63

Grevelingen.

Introductie op de verhaallijnen van Schouwen-Duiveland

Geen plaats zonder verhalen en geen onderwerp zo inspirerend als een eiland waar de dynamische wisselwerking tussen mens en natuur, land en water al eeuwen voelbaar en aanwezig is.

Schouwen-Duiveland wordt omringd door de Noordzee, Nationaal Park Oosterschelde en de Grevelingen. De bijzondere cultuurhistorische band van leven met en strijd tegen het water heeft een uniek en rijk gevarieerd landschap met markante plekken en verhalen voortgebracht.

Om een stad, eiland of regio voor te stellen of te promoten zijn verhalen onmisbaar. Voor de goede verstaander zijn ze leesbaar op plekken in het landschap en getuigen ze dikwijls van een diepere saamhorigheid. Kortom, verhalen hebben alles in zich om jaarrond zowel gasten als inwoners een unieke en waardevolle beleving te bezorgen.

In 2019 zijn op provinciale schaal de Zeeuwse erfgoedlijnen ontwikkeld, waarbij vooral naar Zeeland als geheel is gekeken. Met deze publicatie wordt de stap gezet naar het gemeentelijke niveau en worden verbindingen gelegd tussen de provinciale en plaatselijke verhaallijnen. Deze uitwerking vindt plaats in het kader van de *Agenda Toerisme 2018-2026. De toekomst van het toerisme is Schouwen-Duiveland* als onderdeel van de Toeristische Hoofdstructuur van het eiland.

De verhaallijnen van Schouwen-Duiveland sluiten aan bij de Zeeuwse erfgoedlijnen die Zeeland profileren rond aansprekende thema's die passen bij het karakter en verleden van de provincie. Deze verhaallijnen vormen op onderdelen een verdieping op specifiek Schouwse schaal en komen voort uit het onderscheidend vermogen van de Groen Blauwe Oase. Ze helpen ordening aan te brengen in de vele verhalen

die Schouwen-Duiveland rijk is. Ze helpen om focus en samenhang aan te brengen en geven handvatten voor het vermarkten van erfgoed en landschap doordat ze tot op lokaal niveau in te vullen zijn met plaatselijke verhalen, producten en arrangementen. Ze helpen gasten én inwoners te verleiden om ook minder bekende plekken eens te bezoeken.

De verhaallijnen van Schouwen-Duiveland zijn in opdracht van de Gemeente Schouwen-Duiveland ontwikkeld door Erfgoed Zeeland. De selectie van de verhaallijnen is tot stand gekomen in samenspraak met de werkgroep verhaallijnen op basis van input verkregen uit (online) bijeenkomsten met erfgoed- en landschapsorganisaties, toeristische ondernemers en beleidsmakers.

De zes verhaallijnen weerspiegelen de veelzijdigheid van Schouwen-Duiveland: het gevarieerde landschap en de rijke historie. Iedere verhaallijn leidt langs plekken die daarover iets te vertellen hebben. Dat kunnen musea zijn, als aantrekkelijke en laagdrempelige ‘instappunten’ met een informatie- en verwijfsfunctie, maar ook andere (erfgoed)locaties, zoals de Boswachterij Westerschouwen, de Plompe Toren ten zuidoosten van Burgh-Haamstede of het Krammersluizencomplex bij Bruinisse. De lijnen fungeren bij wijze van spreken als de kapstok met haakjes waaraan alle betrokkenen hun jas, dat wil zeggen hun activiteit, evenement, bezienswaardigheid et cetera kunnen ophangen.

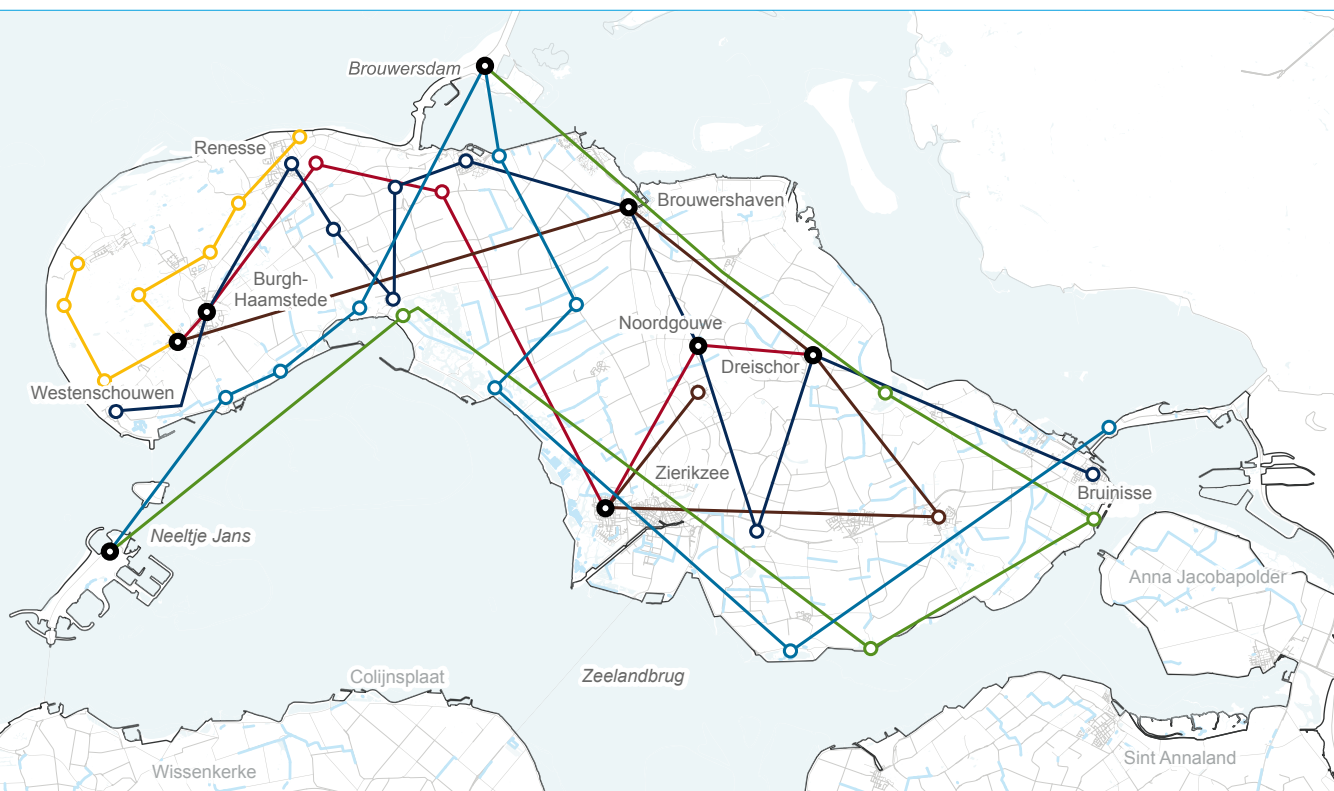
De verhaallijnen kunnen als ‘metrolijnen’ over het eiland worden getrokken. Iedere verhaallijn belicht een ander stukje van de rijke historie en de geïdentificeerde thema’s en brengt diverse passende plekken in beeld die als ‘haltes’ worden weergegeven. Zo leiden de verhalen ook naar bestemmingen. Niet alle plekken staan daarop overigens aangegeven; de kaart is bedoeld om een indicatie te geven van de spreiding en de veelheid aan locaties per verhaallijn. Ook de teksten van de verhalen zijn niet uitputtend. Ze gaan in grote stappen door het verleden en heden heen, laten zien wat karakteristiek is voor Schouwen-Duiveland, maar geven geen compleet overzicht. De verdieping vindt plaats op het niveau van een dorp, een plek,

een gebouw of een museum. De verhaallijnen zijn dynamisch, er kunnen – op lokaal of regionaal niveau – steeds nieuwe verhalen en nieuwe halteplaatsen aan worden toegevoegd.

De verhaallijnen van Schouwen-Duiveland zijn zowel uitnodiging als inspiratie. Een uitnodiging aan de aanbieders in de cultuur- en vrijetijdssector als ook in het bedrijfsleven om aan te haken en met elkaar Schouwen-Duiveland nog prominenter op de kaart te zetten en het vrijetijdsaanbod duurzaam te verrijken. De lange lijnen en rijke verhalen van de geschiedenis, van traditie en innovatie, zijn het waard om voort te zetten naar de toekomst. Tevens bieden de verhaallijnen inspiratie om het eiland te gaan ontdekken en met andere ogen te beleven.

Marc Kocken

coördinator Zeeuwse Ankers, sectorhoofd Erfgoed en Publiek van Erfgoed Zeeland

De duinen en het strand

Eiland van dijken en polders

Leven met het water

Het pure leven

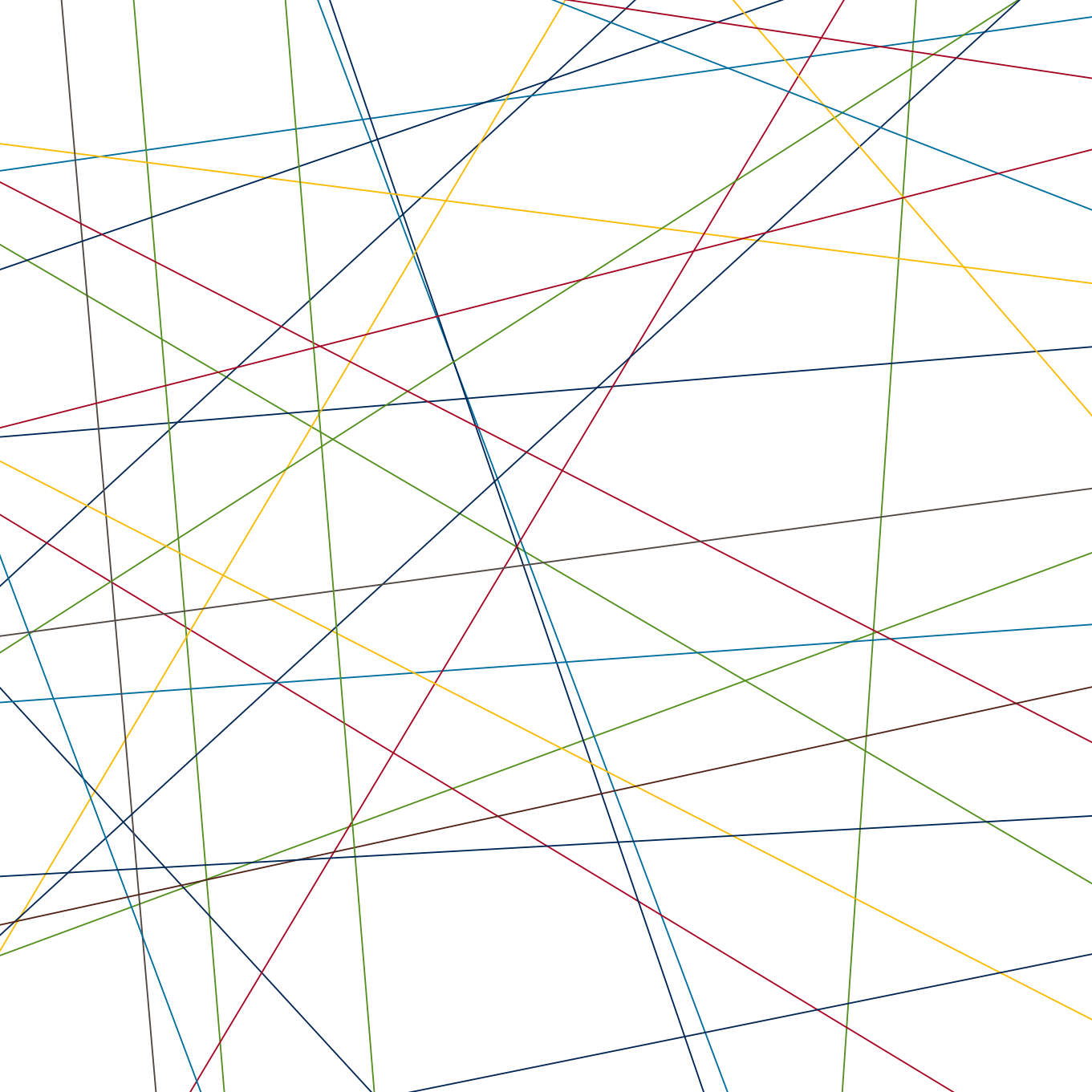
Gouden eeuwen

Langs burgen en kastelen

Het kaartbeeld met de verhaallijnen van Schouwen-Duiveland is een indicatieve weergave van een aantal 'bestemmingen' die illustratief zijn voor een verhaallijn, maar moet worden gezien als een 'levend' document. Nieuwe ontwikkelingen, producten en arrangementen en vormen van samenwerking geven aanleiding voor nieuwe bestemmingen en verbindingen en kunnen in de toekomst worden aangevuld.

De duinen en het strand

Duingebied
Kop van Schouwen.

De 'uitgestrekte zandzeeën van Schouwen' hebben veel van hun ruige karakter behouden, maar wie het gebied leert kennen merkt al snel dat de mens er nooit ver weg is. Op de Kop van Schouwen vinden we het grootste archeologische rijksmonument van Nederland en de oudste (semi)permanente nederzetting die uit Zeeland bekend is. De oudste tijden beleef je het best in de duinen en op het strand van Schouwen.

Ontstaan van het duinlandschap

Rond 3500 voor Christus vormde zich aan het Noordzeebekken een gordel van strandwallen die het bekken afsloot. Op de strandwallen ontwikkelden zich lage duinen en in de laagten ertussen kleine veengebieden. De duinen, later de Oude Duinen genoemd, lagen enkele kilometers ten oosten van de huidige kustlijn. Vanaf ongeveer 3000 voor Christus voerde de zee grote hoeveelheden zand aan. De Oude Duinen groeiden in westelijke richting verder aan en werden hoger. Er groeide struikheide, op de heidevelden liepen vermoedelijk schapen en kleine koeien. Op akkers groeide rogge. In het overgrote deel van het gebied ten westen van Haamstede zijn de Oude Duinen overstoven door nieuwe zandheuveld. Tussen Haamstede en Renesse liggen de Oude Duinen plaatselijk nog aan de oppervlakte; dit gebied werd later door de lokale bevolking de '(duun)polder' genoemd.

In de middeleeuwen schoven de nog onbegroeide duinen in hoog tempo landinwaarts op tot ze aan het begin van de dertiende eeuw Haamstede bereikten. Daar hield de beplanting de trek landinwaarts tegen. Er groeide een hoge binnenduinstrand. Ook vormden zich in de Meeuwenduinen en Verklikkerduinen grote valleien die het leefgebied werden van konijnen en waar koeien werden geweid.

Vanaf de zestiende eeuw deden zich opnieuw verstuiwingen voor. De problemen ontstonden wanneer er gaten vielen in de duinenrij direct aan het Noordzeestrand. Daardoor kwam zand los dat westwaarts stooft. Toen aan het begin van de achttiende eeuw de westelijke Westduinen en Noordduinen gingen bewegen, raakte een deel van het cultuurland dat erachter lag ondergestoven. De grond werd onvruchtbaar, hofsteden moesten worden opgegeven en de restanten van de kapel van Onze Lieve Vrouwe op Zee werden met zand bedekt.

Boswachterij Westerschouwen.

Aan het eind van de negentiende eeuw waaide door grote stuifgaten in de zeereep opnieuw veel zand naar binnen. Om de Domaniale Duinen vast te leggen werd in 1918 begonnen met helmbeplanting en vijf jaar later met het planten van dennenbomen. Dat resulteerde onder meer in een van de grootste bossen van Zeeland, de Boswachterij Westerschouwen.

Brabers

De verstuvende duinen maakten ecologische vernieuwing mogelijk en brachten talloze sporen uit vroeger tijden aan de oppervlakte. Een eldorado voor archeologen, die in de duinvalleien menige vondst deden.

De belangrijkste ontdekking kwam niettemin uit een opgraving. Bij het gehucht Brabers (bij Haamstede) ontdekten archeologen in 1957 restanten van een prehistorische nederzetting, de oudste (semi)permanente nederzetting die in Zeeland bekend is. In het landschap is er nu niets meer van te zien, maar ruim vierduizend jaar geleden, in de late steentijd, stonden op die plek tenminste drie vrij eenvoudige behuizingen. Ook werden vuurstenen werktuigjes gevonden. Mogelijk werd er in de huizen permanent gewoond, maar het zou ook kunnen dat de bewoners bij tijd en wijle ergens anders verbleven.

Overigens werden bij Brabers niet alleen restanten uit de late steentijd ontdekt, maar ook uit de ijzertijd, Romeinse tijd en middeleeuwen. Omdat het zelden voorkomt dat vondsten uit al deze tijden bij elkaar worden aangetroffen is Brabers in de archeologie een begrip geworden.

Vanaf de late bronstijd tot midden ijzertijd (1100-250 voor Christus) werd er weer op de strandwal gewoond, getuige het vaatwerk uit die tijden dat hier gevonden is. Naar de vele aardewerkvondsten op de Kop van Schouwen uit de midden ijzertijd is zelfs een aardewerkstijl genoemd: de Haamstede stijlgroep.

Uit de Romeinse tijd werden bij Brabers resten van vier woonstalboerderijen aangetroffen.

Haaimannen en elzenmeten

Achter de duinen lagen weinig vruchtbare gronden, die men zo goed en zo kwaad als dat ging in cultuur bracht op duinhoeven en haaimannen (duinakkers). Koeien werden in de duinvalleien of op de schrale weidelanden geweid. Typisch voor de Kop van Schouwen zijn de elzenmeten, kleine percelen beplant met rijen elzen waaraan parallel greppels waren gegraven. De elzen werden eens in de zeven jaar vlak boven de grond gekapt. De takken werden tot bossen samengebonden en als brandhout verkocht.

In het duingebied werd ook wild gestroopt en helm gesneden om gebruiksvoorwerpen van te maken. Tot in de zeventiende eeuw werd bovendien langs de oude strandwal veen afgestoken voor turfwinning. Dit verzwakte de duinen en werd verboden. In de middeleeuwen waren de duinen bij edelen geliefd om er te jagen.

De boerenbedrijfjes op de arme duingronden konden zich niet meten met de boerderijen op de vruchtbare zeekelegronden. De bewoners van het zand stonden bekend als een ruw volkje. Ze leefden van wat de vroongronden hen boden, soms als 'zandwerker' (helmpoter) en vaak ten dele ook van illegale activiteiten als stropen, het rapen van eieren, illegale houtkap en strandjuten.

Vuurtoren

Om de scheepvaart aan te duiden waar de kust was, werden in de Schouwse duinen vuren gebrand. Bij Renesse stond een houten toren. In 1840 kwam er een vuurtoren bij Haamstede, op 600 meter van de vloedlijn. Het was na de Brandaris op Terschelling de tweede vuurtoren in Nederland met een draaiend licht. Met zijn 53 meter hoogte is hij bovendien een van de grootste vuurtorens in ons land. De toren werd halverwege de jaren dertig beschilderd met een rood-witte spiraal om goed zichtbaar te zijn voor de vliegtuigen die vliegveld Haamstede aandeden. Na in 1979 met een radar te zijn uitgerust behoorde de vuurtoren van Nieuw-Haamstede opnieuw tot een van de modernste kustwachtposten van Nederland. De vuurtoren vergaarde roem dankzij het bankbiljet van 250 gulden waarop hij werd afgebeeld. Vanwege het toegenomen scheepvaartverkeer over de Grevelingen waren aan de noordkust van Schouwen nog twee vuurtorens noodzakelijk. Er kwam een achthoekige houten toren, later vervangen door een gietijzeren, bij de Laone bij Renesse en een ronde stenen toren bij Den Haard, bij Noordwelle. Beide zijn inmiddels gesloopt.

BELEEF DE DUINEN EN HET STRAND!

De Kop van Schouwen en de Voordelta (het ondiepe zee gedeelte van de Zeeuwse en Zuid-Hollandse delta) zijn beschermde natuurgebieden in het kader van Natura 2000. In het rijke ecosysteem leven zeehonden en veel verschillende vogel- en vissoorten. De Kop van Schouwen kenmerkt zich door brede stranden. De Meeuwenduinen, Zeepeduinen en Verklikkerduinen vormen een aantrekkelijk landschap met zandheuvelds en duinvalleien. Wie weet waar hij naar moet kijken kan hier een reis door de tijd maken aan de hand van de oude vegetatieniveaus die als verschillend gekleurde grondlagen op elkaar gestapeld liggen. Ook de Boswachterij Westerschouwen (met Klimbos), de Duinzoom, de Vroongronden en het Gadrabos meer landinwaarts kunnen langs talloze gemarkeerde wandel- en fietsroutes worden verkend. Van de elzenmeten zijn er nog maar een paar over. De 'Zes Hagen' en de 'Gadra' zijn in beheer bij Staatsbosbeheer. Als het trotse baken van weleer is de vuurtoren bij Nieuw-Haamstede nog altijd een blikvanger.

Zeedrift

Hij kon aan de lucht zien of er storm op komst was. Hij zag het aan de wolken en aan de vogels. Dan ging Marien Stoel uit Renesse 'voorslapen' om fit aan zijn strooptocht te kunnen beginnen. In de Zeeuwse kustwateren met hun verraderlijke getijstromen en zandbanken waren schepen tijdens een storm een gemakkelijke prooi voor de golven. Ze verloren hun deklust of – erger nog – strandden. De lading spoelde aan en hoewel de 'zeedrift' of 'strandvond' officieel aan het bevoegd gezag kwam, waren er in de duindorpen mannen die nog voordat de autoriteiten zich van de aangespoelde goederen op de hoogte hadden gesteld op het strand weghaalden wat van hun gading was. Lag er veel dan verstopten ze de balken, tonnen en kisten achter de duintjes om het later op te halen. De verkoop van hout was een welkome bijverdienste voor degenen die nauwelijks konden rondkomen. Marien Stoel was zo iemand. Een landarbeider wonend in een eenvoudig huisje aan het eind van de Oude Moolweg. Van hout dat hij op het strand had gevonden, timmerde hij menig schuurtje. En tuinbanken. Er waren heel wat vakantiegangers die voor hun zomerhuisje van de zon en zee genoten op een tuinbank van zijn hand.

Marien Stoel voor zijn huis.

Badorfpot uit Haamstede.

Een zeldzame strandvondst
Jan Simons had zijn zakmes bij zich gestoken en dat was maar goed ook. De scholier uit Haamstede struinde die dag in 1955 wat rond op het strand van Nieuw-Haamstede toen hij in een grote kluit veen een stuk geel-grijs aardewerk zag zitten. Nieuwsgierig schraapte hij de grond rondom weg. Er kwam een gave eivormige pot met twee oren tevoorschijn. De jongen nam de pot mee naar huis en meldde zijn vondst bij de juiste instanties. Archeologen stelden vast dat het om 'Badorf'-vaatwerk ging uit het Duitse Rijnland en dat de pot rond het jaar 800 gemaakt moest zijn. Jan had een overblijfsel uit de vroegmiddeleeuwse handelsnederzetting Scaltheim blootgelegd. Zulke potten werden gebruikt om wijn in te vervoeren. Het is een raadsel hoe de pot op die plek terecht is gekomen. Misschien is hij ooit na een schipbreuk aangespoeld of werd hij bij een rituele handeling gebruikt en begraven. Hoe dan ook, aan de nieuwsgierigheid van Jan Simons danken we een belangrijk object – de pot is nog steeds de enige gave Badorfpot in Zeeland. Nadat hij er 45 jaar zuinig op had gepast besloot Simons zijn strandvondst aan het Zeeuws Archeologisch Depot te schenken. De amfoor is nu te zien in Museum De Burghse Schoole.

Eiland van dijken en polders

Inlaag.

Het landschap van Schouwen-Duiveland is voor het grootste deel door mensenhanden gemaakt. De Polder Schouwen is een van de oudste polders in Zeeland. Bij latere bedijkingen werden aanwassen en opwassen ingepolderd en stroomgeulen afgedamd. De verschillende eilandjes groeiden aaneen en vormden zo één groot polderlandschap. Daarbuiten lagen de slikken en schorren.

Slikken en schorren

Om het ontstaan van het huidige Schouwen-Duiveland te kunnen begrijpen, moeten we terug naar circa 3700 voor Christus toen de zeespiegelstijging die na de laatste ijstijd was ingezet, geleidelijk afnam en achter een gordel van strandwallen een slikken- en schorrengebied ontstond. Slikken zijn buitendijkse gebieden die elke vloed overstroomden. Schorren liggen eveneens buitendijs maar worden niet meer dagelijks overspoeld. Aan de zuidzijde werd het gebied begrensd door de loop van de Schelde (nu de Oosterschelde). Vanaf ongeveer 300 voor Christus verzoette dit getijdengebied en vormde zich er veen. Aan het eind van de derde eeuw brak de zee op diverse plaatsen door de Zeeuwse kustlijn, waardoor grote getijdenbekkens met geulen ontstonden en een deel van het veenlandschap erodeerde. Dit was het begin van de eilandenstructuur zoals we Zeeland nu kennen. De binnendringende zee legde op de veenlaag kleideeltjes neer. In het veengebied kon toen nauwelijks nog gewoond worden. Pas vanaf de achtste eeuw kwamen hier weer mensen wonen.

De oudste polder: Schouwen

De oude kern van Schouwen-Duiveland wordt gevormd door de Polder Schouwen, een gebied waarin hoger gelegen kreekkruggen werden afgewisseld met lagere poelgronden. Op de kreekkruggen waren de akkers, boerderijen en veelal ook de wegen en dorpen te vinden. De poelgronden waren natter en daarom alleen geschikt als weiland. Men groef er bovendien het veen onder de kleilaag vandaan om zout en turf te winnen, waardoor de bodem verder daalde. Rond 1600 was hier een landschap ontstaan van uitgestrekte moergronden met waterplassen. In dit moerasgebied nestelden veel zeevogels. Toen in de tiende eeuw de bevolking toenam, begon men zich tegen het water te

beschermen door dijken aan te leggen en kreken af te dammen. De eerste dijkkjes kwamen rond de bewoonde gebieden op de kreekkruggen en oudlandgebieden aan de noord- en oostzijde van de polder Schouwen. De oudste zijn aangetroffen bij Scharendijke, Renesse, Noordwelle en bij Brouwershaven en Zierikzee. Deze lage dijkkjes werden in de twaalfde eeuw gevolgd door ringdijken die een heel gebied of eiland omsloten. Schouwen kreeg als eerste een ringdijk, vermoedelijk na de grote stormvloed van 1134. De ringdijk sloot in het noorden en zuiden aan op de duinen van de westkust. Ook Duiveland, Dreischor en Bommenede werden rondom ingedijkt. Tussen Schouwen, Dreischor en Duiveland stroomde de Gouwe.

Nieuwland

Vanaf ongeveer 1300 begon men met de bedijking van eerder verdrongen oudlandgebieden, zoals de Vierbannen van Duiveland, Dreischor, Sirjansland, Oosterland en Bruinisse. Ook werden in de veertiende eeuw bij Zierikzee en Brouwershaven smalle stroken schor ingedijkt. Zo ontwikkelde zich tegenaan het oudland een nieuw landschap van, soms heel kleine, polders en talloze dijken, dat op sommige plekken een uiterst besloten karakter had. Door de afdamming in 1610 van de verzande Gouwe kwam Schouwen vast te zitten aan Duiveland. Dit maakte ook de bedijking mogelijk van de polders Noordgouwe en Zonnemaire en een aantal kleinere polders. Het Dijkwater tussen Dreischor en Duiveland versmalde eveneens door inpolderingen en werd een jaar na de ramp van 1953 bij Sirjansland bedijkt, waarmee het afgesloten werd van de Grevelingen.

De verkaveling in de nieuwe polders was grootschaliger dan in de oude. Liepen de wegen in het oudland veelal over de kreekkruggen, in de nieuwe polders volgden zij een regelmatig patroon, net als de waterlopen. In de kleinere polders volgden de wegen het tracé van de dijken, in de grote doorsneden de wegen het land. De wegen waren tot na het midden van de negentiende eeuw onverhard, soms opgehoogd met zand. Daarna volgde verharding, in eerste instantie met grind. Vanaf 1900 tot de watersnoodramp van 1953 werd het landschap ook doorsneden door tramlijnen.

Behalve de havens van de steden herinneren kleinere (tij)haventjes, zoals die bij de Heerenkeet (bij Kerkwerve) en Viane (bij Ouwerkerk), aan het vervoer over water. Landinwaarts liggen de resten van het haventje van Beldert (bij Dreischor), vroeger gelegen aan het Dijkwater, nu is het ingedijkt. Verschillende havens vervulden (ook) de functie van veerhaven.

Schelphoek.

Nieuwe aanblik na de Ramp

Na de watersnoodramp van 1953 werd een groot deel van Schouwen-Duiveland opnieuw ingericht. Grootschaligheid en uniformering waren daarbij leidend. De gevolgen voor het landschap waren ingrijpend. Het oude reliëf met kreekruggen en poelgronden ging verloren, veel binnendijken werden afgegraven. Sommige buurtschappen werden niet meer terug opgebouwd. Bij Schelphoek, Ouwerkerk en het Dijkwater bleven na de ramp inbraakkreken bestaan. Eromheen werd bos aangeplant. Tussen Brouwershaven en Serooskerke kwam een nieuwe dijk te liggen, de Delingsdijk, zodat bij een nieuwe overstroming niet heel Schouwen onder zou lopen.

In 1965 kwam met de Zeelandbrug een meer dan vijf kilometer lange wegverbinding tot stand met Noord-Beveland.

Recenter en van een andere orde is de verwezenlijking van Plan Tureluur, waarbij 'nieuwe natuur' werd geschapen in onder meer het laag gelegen Prunjegebied langs de zuidkust van Schouwen.

Het Grevelingenmeer, de Oosterschelde en het Krammer Volkerak zijn Natura 2000-gebieden (beschermde natuurgebieden). Het Grevelingenmeer is na de afsluiting door de Deltawerken (zie verhaallijn *Leven met het water*) het grootste zoutwatermeer van Europa geworden. Het water is van groot belang voor visetende watervogels, voorts voor ganzen, eenden en steltlopers. Voor tal van vogels is de Grevelingen het belangrijkste overwinteringsgebied. De Oosterschelde is na de bouw van de stormvloedkering nog onderhevig aan de werking van het getij. Als gevolg daarvan treedt erosie en sedimentatie op, wat leidt tot een wisselend patroon van schorren, slikken en droogvallende platen, ondiep water en diepe getijdengeulen (zandhonger).

ONTDEK HET EILAND VAN DIJKEN EN POLDERS!

Door de lange kustlijn is het niet moeilijk om bij Schouwen-Duiveland nog steeds een eilandgevoel te ervaren. Veel van de oude landschapsstructuren met polders en dijkjes is verloren gegaan toen Schouwen-Duiveland na de watersnoodramp van 1953 werd heringericht. Aan beide zijden van de vroegere Gouwe is de oude zeedijk nog herkenbaar. Schorren en slikken zijn nu nog te zien aan de buitenranden van het eiland. Schorren fungeren als broedplaats voor kustvogels zoals sterns en plevieren en als vluchtplaats bij hoogwater voor vogels die bij laagwater voedsel zoeken op de lager gelegen slikken. Op de platen rusten zeehonden en zogen ze hun jongen. Het Grevelingenmeer en de Oosterschelde zijn geliefd bij watersporters en natuurliefhebbers. Behalve zeehonden leven er bruinvissen en talloze vogelsoorten, waaronder een groep wilde flamingo's, die elk jaar in het Grevelingenmeer overwintert. Een mooi uitzicht over de Grevelingen en Noordzee heb je vanaf de uitkijktoren op de Brouwersdam. Een expositie over het Nationaal Park Oosterschelde is te bezichtigen in het informatiepunt van het Park in het Ir. J.W. Topshuis op Neeltje Jans. Snorkelaars en sportduikers waarderen de onderwaternatuur van de Oosterschelde. Op het land halen natuurliefhebbers hun hart op aan de vogelrijke zuidkust van Schouwen, het Dijkwater met orchideeën en lepelaars en de inlaag de Zoete en Zoute Haard op de Kop van Schouwen. De Zeelandbrug is inmiddels een rijksmonument. Met historisch materieel wordt nog een tramdienst onderhouden tussen Ouddorp en Scharendijke over de Brouwersdam.

Een opperdijkgraaf met spraakwater
Het polderbestuur van Schouwen liet geen gelegenheid voorbijgaan om het glas te heffen. Na de inspectie van het dijkwerk of het afhoren van de jaarrekening werd steevast gedronken op de gezondheid van de opperdijkgraaf. 'Als een kalf niet zuipen wil, maak je hem maar heemraad', schamperden de Schouwse boeren. De torenhoge rekeningen voor hun verteringen alsmede het zilveren bestek en de gegraveerde hensbekers waarvan de polderbestuurders zich bedienden, contrasteren nogal met de opgehouden hand waarmee zij na een stormramp of dijkval naar het provinciaal bestuur in Middelburg togen. De Polder Schouwen kwam structureel geld tekort. In 1722 zette het polderbestuur zijn subsidieverzoek kracht bij door behalve de gewone afgevaardigden ook de opperdijkgraaf naar de Zeeuwse Staten te sturen. Mr. Pieter Pous, een welbespraakte regent uit Zierikzee, praatte de blaren op zijn tong. Met succes, het gewestelijk bestuur zegde een aanzienlijke bijdrage toe. Het zal ongetwijfeld reden zijn geweest om een nieuwe dronk op hem uit te brengen. Het was de laatste grote daad die Pous voor het waterschap verrichtte. Een jaar later overleed hij. Langer dan hij – bijna dertig jaar – zou niemand meer opperdijkgraaf van Schouwen zijn.

Hensbeker Polder Schouwen.

Dijkherstel bij Zierikzee circa 1750.

Wagenmenster aan de dijk

Maatje Jobse kreeg in 1749 het recht om wagnaar aan de dijkage te zijn. Een jaar eerder was haar echtgenoot Maarten Cauwe overleden; Maatje zette zijn bedrijf voort. Of ze zelf veel op de bok is gesprongen is de vraag, al waren de landmeesters zo zuinig op hun materialen dat het vervoer van sommige spullen niet aan knechten mocht worden overgelaten. Behalve voor het vervoer van stro, riet, palen en steen kan Maatje met haar paard en wagen ook zijn ingezet om grond van schorren of binnendijkse afgravingen naar een te versterken dijkvak te rijden. Daar waar de nieuwe grond was gestort, moest deze ook nog met paarden en karren worden vast gereden. Vermoedelijk liet ze dit werk wel aan een knecht over. Maatje en haar knecht waren hoofdzakelijk 's zomers voor de polder in de weer. Alleen dan kon aan de dijken gewerkt worden. In oktober – als het stormseizoen begon – moest de zeewering er weer goed bij liggen. Zo ontleende Maatje tussen maart en oktober vermoedelijk een aanzienlijk deel van haar inkomen aan het polderbestuur, net zoals andere voerlieden, de dijkbazen en polderjongens, timmerlieden, smeden en andere ambachtslieden. Maatje Jobse was een van de weinige vrouwen onder hen.

Leven met het water

Plompe Toren.

'Zeeland veilig' stond er op het doek waarachter koningin Beatrix in 1986 de Oosterscheldekering opende. De bevolking van Schouwen-Duiveland heeft in de loop der eeuwen als geen ander geleerd om te leven met het water. De bedreiging kwam van buiten met stormvloeden en militaire inundaties maar ook de inwoners zelf bewezen zich met ingrepen in het landschap geen dienst. De toekomstige opgaven vanwege klimaatveranderingen vragen nog altijd om pioniers en innovatief opereren.

Terpen

Het Zeeuwse eilandenrijk dat zich in de vroege middeleeuwen vormde, kampte bij voortduring met het gevaar van de zee. Men woonde op de hoger gelegen kreekkruggen en wierp terpjes op. Vroegmiddeleeuwse terpen zijn onder meer aangetroffen bij Nieuwerkerke en Westenschouwen. Op buitendijks land wierpen herders stelbergen op om er bij hoogwater met hun schapen te kunnen verblijven.

Stormvloeden en dijkvallen

Tussen de negende en twaalfde eeuw steeg de zeespiegel en vaagden stormvloeden hele gebieden weg. Om zich tegen het water te wapenen legde men dijken aan. Om Schouwen kwam rond 1150 een ringdijk te liggen die aansloot op het duingebied. Ook damde men kreken af die gevaar opleverden. Zo kwamen de Dam in Zierikzee en de Kuijerdam bij Ellemeet tot stand.

Bij stormvloeden in de dertiende en veertiende eeuw gingen grote delen van Bommenede, Dreischor en Duiveland weer verloren. Bommenede (toen Hollands grondgebied) overstroomde opnieuw als gevolg van de stormvloeden in 1530 (Sint-Felixvloed) en 1532. Ook in de eeuwen daarna werd het gebied meer dan eens door stormvloeden getroffen.

De laatste grote stormvloed die Schouwen-Duiveland teisterde, tekent het eiland tot op de dag van vandaag. In de nacht van 31 januari op 1 februari 1953 kwam bij een zware storm bijna het hele eiland onder water te staan. Duiveland was het zwaarst getroffen gebied in Zeeland. Het grootste stroomgat ontstond bij Schelphoek. Na de ramp werden de gaten bij Schelphoek en Ouwkerk onder meer met caissons gesloten.

Behalve stormvloeden leverden dijkvallen groot gevaar op. Daarbij zakt een stuk dijk (plotseling) weg en stroomt het achterliggende land onder. Met name de zuidkust van Schouwen heeft daaronder ernstig geleden. De bedreiging kwam van twee kanten. De Oosterschelde drong op en aan de andere kant van de dijk daalde de bodem door moertering (turfwinning).

Verdronken dorpen

Tussen 1300 en 1700 ging het Zuidland, een tot vier kilometer brede polderstrook aan de zuidkant van Schouwen met zeven kerkdorpen en enkele buurtschappen, vrijwel geheel verloren. Een van de verdwenen dorpen is Koudekerke. De kerktoren – Plompe Toren – bleef als baksteen voor de scheepvaart gespaard.

Ook aan de noordkust werden zeedijken ondermijnd, met name door de veranderende stroom van het water. Dat betekende in 1682 het einde van het dorp Bommenede. De huizen en kerk werden afgebroken en toen het verdronken land weer werd ingedijkt werd de plek waar het dorp had gelegen daarbuiten gelaten. Ook bij de herinrichting van het eiland na de watersnoodramp in 1953 werden dorpen opgegeven. Capelle bijvoorbeeld, tussen Zierikzee en Nieuwerkerk, werd niet meer herbouwd en in Elkerzee werd de kerk gesloopt, het dorp werd een gehucht.

Inlagen

Door de eeuwen heen heeft men gezocht naar de meest effectieve methoden om zich tegen de zee te wapenen. De zuidkust van Schouwen toont nog altijd de sporen daarvan in de vorm van inlagen. Door achter de waterkerende dijk landinwaarts een tweede dijk aan te leggen creëerde men een beschermingszone. Het gebied tussen de twee dijken werd een inlaag genoemd en het terrein waar de grond voor de dijk werd afgegraven een karrenveld. Na dijkdoorbraken werden sommige inlagen weer opgegeven. Andere bleven gespaard en zijn nu terreinen met een hoge natuurwaarde.

Muraltmuurtjes

Op verschillende plaatsen aan de noord- en zuidkust bevinden zich 'muraltmuurtjes'. Het zijn betonnen dijkverhogingen. Ze werden in 1906 voor het eerst toegepast als

dijkversterking. De muurtjes werden genoemd naar degene die ze bedacht, jhr. ir. R.R.L. de Muralt, werkzaam bij het waterschap Schouwen. Aan de westkant van het eiland, waar het uitgestrekte duingebied lag, verdedigde men zich tegen de zee door de duinen met helmbeplanting en bomen vast te leggen en door rijen paalhoofden op en vóór het strand om de kracht van de golven te breken.

Deltawerken

Na de watersnoodramp van 1953 werden de Deltawerken uitgevoerd. Dat resulteerde in de aanleg van de Grevelingendam (gereed in 1965), Brouwersdam (gereed in 1972) en Philipsdam (gereed in 1987). Door de aanleg van deze dammen was Schouwen-Duiveland geen eiland meer. Tot de Deltawerken behoorde bovendien de aanleg van een stormvloedkering in de Oosterschelde (gereed in 1986) en dijkverhogingen (tot Deltahoogte). Om de verzoeting van het zoute Grevelingenmeer te stoppen werd in 1978 een spuisluis in de Brouwersdam (Brouwerssluis) gebouwd. Er bestaan plannen voor een doorlaat in de Brouwersdam.

Strijd tegen het binnenwater

Zeker in de laag gelegen poelgebieden was de afwatering lang een enorm probleem. Al in de vroegste tijden groef men greppels, later sloten en de bredere watergangen. Waar deze in zee uitmondden, werden uitwateringssluizen aangebracht. Rond de sluis die de polder Burgh en Westland afwaterde, ontstond een haven en het gehucht Burghsluis. De vaarten werden tot begin twintigste eeuw gebruikt om zich met lange smalle kloetschuiten ('kloetschuten') door de lager gelegen gebieden te verplaatsen. Met de introductie van watermolens kon het grondwaterpeil in de lage delen belangrijk worden verbeterd. De komst van stoomgemalen was een volgende stap voorwaarts. Schouwen was met de ingebruikname van het stoomgemaal bij Flauwers in 1876 het eerste waterschap dat stoombemaling toepaste. Overigens trad met de verbeterde ontwatering een volgend probleem op: verzilting van het grondwater, voor de landbouw een groot probleem.

Onderzoek naar
innovatieve
kustversterking.

Vanuit de noodzaak tot het maken van afspraken over (de kosten van) het dijkonderhoud werd in 1291 een overkoepelend dijkcollege voor Schouwen opgericht. Het was de vroegste samenwerking op het gebied van de waterstaatszorg in Zeeland en de voorloper van het huidige waterschap.

Militaire inundaties

Ook om militair-strategische redenen kwamen delen van Schouwen-Duiveland ettelijke malen onder water te staan. Tijdens het beleg van Zierikzee door de Spaanse troepen in 1575/1576 werd Schouwen door de opstandelingen onder water gezet. In februari 1944 werd op last van de Duitse bezetter bijna het hele eiland geïnundeerd, het overgrote deel van de bevolking werd geëvacueerd.

LEEF MET WATER!

Aan de zuidkust van Schouwen vormen de overgebleven inlagen, karrenvelden, nollen en bouten (restanten van opgegeven dijken) een bijzonder cultuurmonument. De lange muraltmuur op de oude zeedijk langs de Grevelingen bij Scharendijke is eveneens indrukwekkend; als enige in Zeeland is hij beschermd als monument. Het Watersnoodmuseum in Ouwerkerk, gevestigd in de caissons die in het stroomgat zijn afgezonken, is gewijd aan de ramp uit 1953. Bij het museum is een glooiing ingericht met verschillende soorten dijkbekleding. De kreekgebieden bij Ouwerkerk en Schelphoek zijn landschappelijke restanten van de ramp uit 1953. Geschenkwoningen, na de ramp onder andere door Scandinavische landen geschonken, worden in veel dorpen nog bewoond, maar zijn lang niet altijd meer in hun originele, houten staat. Restaurant De Heerenkeet bij het haventje van Flaauwers staat op dezelfde plek waar in de achttiende eeuw waterschapsbestuurders vergaderden. In Deltapark Neeltje Jans kan de Oosterscheldekering en een pijler worden bezocht. De Plompe Toren is een bezoekerscentrum van Natuurmonumenten en biedt een schitterend uitzicht over de Oosterschelde en Schouwen.

Een visionaire waterbouwer

Op 5 oktober 1803 gebeurde waar Andries Schraven al jaren voor vreesde. Bij Bruinisse brak de dijk van de Stoofpolder door. Op dat moment waren daar werken aan de gang om de vooroever te versterken. Toen Schraven als 's lands inspecteur in 1801 de dijken rond het Zijpe controleerde, was hem de schrik om het hart geslagen. De vooroever bleek ernstig verwaarloosd en in het Zijpe was een felle stroming ontstaan. Schraven had niets op met de dammen en schermhoofden die er al lagen. Ze hadden de uitschuring alleen maar verergerd, met dijkvallen tot gevolg. Schraven dacht een nieuw plan uit. Hij baseerde zich daarvoor op rekenkundige modellen in plaats van op oude ervaringskennis en was daarmee zijn tijd vooruit. Toen de dijk brak en de erachter gelegen inlaag volstroomde, toog Schraven diezelfde nacht nog naar het rampgebied. De aannemers, op kousenvoeten en met hun slaapmuts nog op, staarden hem verslagen aan. Het typeerde Schraven dat hij de arbeiders in een ommezien aan het werk had. De oude zeedijk zou echter nooit meer hersteld worden; de inlaagdijk kreeg een zeeverende functie. De innovatieve Schraven werd in 1816 de eerste hoofdingenieur van het district Zeeland van de waterstaat.

Silhouetportret Andries Schraven.

Schuur in Ouwerkerk na de ramp.

Redder na de Ramp

Toen ze hem vroegen te vertellen wat hij had gezien liet Hubrecht Koster zijn tranen de vrije loop. Het was maandagmiddag 2 februari 1953. Enkele uren eerder had hij met zijn vissersboot het ondergelopen Schouwen-Duiveland bereikt. Tot dat moment wist niemand hoe zwaar het eiland door de stormramp van dat weekend was getroffen. Maar bij Yerseke waren die ochtend een vader en twee zoons uit Ouwerkerk op een dak komen aandrijven. Yese vissers waren meteen uitgevaren. Koster bereikte met zijn YE4 'Beatrix' het gat in de dijk bij Ouwerkerk, maar kon er, tegenin de ebstroom, niet verder. 's Middags keerde hij terug. Het was vloed en nu lukte het wel om de polder in te varen. Behoedzaam manoeuvreerde hij zijn platbodem door de ravage. Onzichtbaar onder het wateroppervlak dreigden palen, hekken en andere obstakels het schip te raken. In Ouwerkerk wees iemand hem de weg naar een boom waarin mensen zich hadden verschanst. In het dorp nam hij meer mensen aan boord. Met 110 drenkelingen keerde hij terug naar Yerseke. Op het gemeentehuis deed hij huilend zijn verhaal. Koster was een van de vissers die tallozen op Schouwen-Duiveland in veiligheid brachten nog voordat de militaire reddingsacties op gang waren gekomen.

Het pure leven

Straat op Schouwen.

Eten op de grens van land en water. Door zijn lange kustlijn heeft Schouwen-Duiveland een rijke variëteit aan zilte zaligheden. Het eiland onderscheidt zich sowieso door een groot aanbod van streekproducten. Ze worden voortgebracht op het eiland en in de omringende wateren binnen een cultuur waarin innovatie en traditionele gebruiken hand in hand gingen.

Jagers en verzamelaars

Vondsten uit de nederzetting Brabers bij Haamstede laten zien dat mensen in de nieuwe steentijd zeer gevarieerd voedsel aten. Naast akkerbouw en veeteelt werd er ook gejaagd, met name op edelherten en reeën, en werden zeehonden gevangen voor het vlees en de pels. Ook vis stond op het menu en langs de kust verzamelde men schelpdieren.

Zilt en zout

In de oudste duingebieden werden koeien geweid, op de schorren liepen schapen. Zoutwinning en schapenteelt waren in de Romeinse tijd en middeleeuwen belangrijke bestaansbronnen. Het zout werd gewonnen uit veen. In de Romeinse tijd werd het zout gebruikt om vissaus te maken, toentertijd een belangrijk 'Zeeuws' exportproduct. In de middeleeuwen werd zout gewonnen door het veen te verbranden en de as in grote pannen met zeewater te vermengen en in te koken. Dat gebeurde in zoutketen bij Zierikzee. Met het zout konden vis, vlees en andere bederfelijke voedingsmiddelen worden geconserveerd. Zout was lang een bron van welvaart voor Zierikzee, dat (met Goes) in de eerste helft van de zestiende eeuw de grootste zoutproducent in de Nederlanden was. De traditie van zoutproductie is sinds kort door een innovatieve ondernemer in Bruinisse nieuw leven ingeblazen. Op de schorren groeiden zeekraal en lamsoor die werden geplukt voor consumptie. Zilte groenten worden nog altijd culinair gewaardeerd; ook wordt tegenwoordig geëxperimenteerd met de teelt van andere zeegroenten en zeewier. Verder bleef het rapen van schelpdieren aan de kust in zwang en op sommige plaatsen is het nog steeds traditie om met Pasen krentenbrood met krukels (alikuiken) te eten.

Visserij

Aan alle kanten omringd door water en met een verbinding naar open zee was visserij voor de bevolking van Schouwen-Duiveland een belangrijk bestaansmiddel. In de middeleeuwen was de haringvisserij belangrijk, deze stortte tijdens de Tachtigjarige Oorlog in. Zierikzee behield de kabeljauwvaart. Aan de kust bleef de kleinschalige visserij bestaan. Brouwershaven en Bruinisse groeiden uit tot uitgesproken vissersplaatsen. Vanuit Brouwershaven werd nog enige tijd op garnalen gevestigd. In Bruinisse zou de mosselvisserij de belangrijkste bedrijfstak worden.

In de Oosterschelde en Grevelingen vinden we ook oesterkweek en -visserij. Andere schaal- en schelpdieren als (Noordzee)krab, scheermessen en kokkels behoren eveneens tot de vermaarde Zeeuwse zilte zaligheden. De kreeftvisserij op de Oosterschelde beleefde een impuls na de aanleg van de Kreekrakdam aan het eind van de negentiende eeuw. Na een diepe inzinking zo'n honderd jaar later herstelde de bedrijfstak zich. Tegenwoordig wordt in de Oosterschelde, Grevelingen en de Voordelta op kreeft gevestigd.

Kreeftgerecht.

In het waterrijke, lage midden van Schouwen kwam veel paling voor. Die stond bekend om zijn hoge vetgehalte en uitstekende smaak. Menig arbeidersgezin vulde zijn rantsoen aan met dit eiwitrijke voedsel. Schouwen dankt er ook de culinaire traditie van het palingbroodje aan. De palingstand is de laatste vijftig jaar hard achteruitgegaan. Met innovatieve methoden (zoals de visgoot bij Prommelsluis) wordt geprobeerd om de paling terug in de wateren te brengen.

Landbouw

Toen de steden in de late middeleeuwen groeiden, werd het platteland belangrijk als leverancier van voedingsmiddelen voor de stadsbewoners en van gewassen als vlas en meekrap voor de stedelijke nijverheid.

De vruchtbare zeeklei in de nieuwlandpolders leverde uitstekende landbouwgronden op. Het boerenbedrijf werd commercieel beoefend op grote percelen die intensief werden bewerkt. De Zeeuwse tarwe stond in de zeventiende eeuw ook in het buitenland goed bekend. Hetzelfde gold voor de meekrap, waarvan de teelt rond 1660 toenam. De meekrapwortels ondergingen in meestoven een bewerking voordat ze rode verfstof opleverden. Schouwen-Duiveland was met Tholen de belangrijkste meekrapproducent van West-Europa. Grootste afnemer was de Engelse textielindustrie. Na de uitvinding in 1868 van een kunstmatige verfstof was het met de lucratieve meekrapteelt gedaan.

De lagere delen van de polder Schouwen waren ongeschikt voor akkerbouw. In de zeventiende eeuw bloeide hier de veehouderij op. De runderen en schapen werden geleverd aan Middelburgse handelscompagnieën, waar ze als proviand meegingen op de schepen naar de Oost en West. Voor de melkveehouderij verrees een nieuw type boerderij: de Schouwse stolp, een vierkant gebouw met een hoog piramidevormig dak waaronder naast het woonhuis ook de stallen en andere bedrijfsruimten waren ondergebracht. Kort na de watersnoodramp van 1953 verdween de laatste stolpboerderij.

In het duingebied op de Kop van Schouwen werden eind negentiende en begin twintigste eeuw bloembollen geteeld.

Leven en werken: plattelandscultuur

In de achttiende eeuw ontstond een plattelandselite van rijke boeren die lokaal bestuursposten gingen bekleden. Ze etaleerden hun status in kleding en sieraden, boerderijen en woninginterieurs. Met hun japonnen en witte sluiermutsen droegen de vrouwen op Schouwen-Duiveland een karakteristieke streekdracht, daarbij aanvankelijk nauw de burgermode volgend.

Rond de landbouw en visserij ontwikkelde zich een ambachtelijke nijverheid met molenaars, hoefsmeden, wagenmakers en andere vaklieden. Op markten werden landbouwproducten verhandeld. Ook feesten en andere sociale gebruiken maakten deel uit van de plattelandscultuur. Sommige bestaan tot op de dag van vandaag. De strað op Schouwen is een sprekend voorbeeld van dit levend erfgoed.

Gezondheid en ontspanning

In de negentiende eeuw kwam onder welgestelden de badcultuur op. Aan het nemen van zeebaden werd een gezonde werking toegeschreven. De trek naar de kust om er te recreëren zou door brede lagen van de bevolking worden nagevolgd. De Kop van Schouwen raakte met vliegveld Haamstede, dat in 1931 ter bevordering van het toerisme werd aangelegd, verbonden met Rotterdam en Vlissingen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het vliegveld voor de burgerluchtvaart gesloten. Nu is alleen zweefvliegen er toegestaan.

In 1895 werd te Zierikzee de eerste VVV van Schouwen-Duiveland opgericht. Toeristen werden aangetrokken door wat het eiland ruimschoots te bieden had: natuurschoon in het duingebied, monumentale binnensteden en plattelandscultuur. Ook de bollenvelden bij Haamstede waren een trekpleister. Begin twintigste eeuw begon een bescheiden ontwikkeling van zomerhuizen in de toen nog kale duinen bij Westenschouwen. Ook kunstschilders, onder wie Alfons Blomme en Waalko Jans Dingemans, vestigden zich daar.

Vanaf de jaren zestig kreeg het toerisme een grootschaliger karakter en verzeen ook campings en vakantieparken. De watersport in al zijn vormen nam een hoge vlucht.

ERVAAR HET PURE LEVEN!

De visserijgeschiedenis van Bruinisse ontdek je aldaar in Brusea en tijdens de jaarlijkse Visserijdagen. Museumboerderij Goemanszorg in Dreischor vertelt het verhaal van de landbouwgeschiedenis op het eiland. In Noordgouwe staat meestoof Willem III (niet meer in gebruik), bij Capelle staan de gebouwen van de voormalige meekrap- en cichoreifabriek. Verspreid over het eiland pronken twaalf molens nog in volle glorie. In Dreischor wordt de streekdracht in herinnering gehouden door een standbeeld van de laatste streekdrachtdraagster van het dorp. Elk jaar vindt vanaf acht weken voor Pasen in zes Schouwse dorpen de straô plaats. De Bewaerschole in Haamstede en de Kunstschoon Westerschouwen geven ruimte aan hedendaagse kunstenaars en houden zo de traditie van dit kunstenaarsgebied levend. Vakantiehuisjes in Renesse uit de jaren dertig gelden als jonge monumenten. Streekproducten zijn overvloedig verkrijgbaar in winkels, op boerderijen en andere verkooppunten, en verder te proeven in de vele restaurants of zelf te bereiden met een kookboek in de hand. Los van dit alles staan de stilte, rust en ruimte, vergezichten, stormen, duisternis en lege stranden voor wat velen tegenwoordig als het pure leven ervaren.

De gekaapte visser

Met een diepe zucht schreef de penningmeester van het gasthuis in Brouwershaven het halve vat haring in de boeken dat stuurman Anthonis Lievensz. had gedoneerd. Het was dat jaar, 1643, 'God betert' bij dit halve vat gebleven, terwijl schippers in andere jaren het gasthuis voor enkele honderden guldens aan haring schonken. De haringvisserij liep tijdens de Tachtigjarige Oorlog dramatisch terug. De Spanjaarden en kapers hadden het gemunt op de Nederlandse handels- en vissersvloot. Haringvissers uit Brouwershaven durfden alleen nog uit te varen als ze werden gesteund door marineschepen. Maar ook dan kon het nog mislopen. Het mocht een wonder heten dat Anthonis Lievensz. het halve vat haring aan het gasthuis had kunnen overhandigen. In maart 1627 was hij op zee op een kaperkapitein uit Brugge gestuit, had hij zijn haringbuis moeten overgeven en was hij vastgezet in Biskaje. Na zijn vrijlating reisde hij op een ander schip terug, maar toen dat ook door kapers werd genomen, belandde Anthonis opnieuw achter slot en grendel, ditmaal in Duinkerken. Onthutst zochten zijn stadsgenoten steun bij de Staten van Zeeland. Die wisten de schipper vrij te krijgen. Het verval van de haringvisserij bleek echter onafwendbaar.

Brouwershaven, 17de eeuw.

Pieter Telle (met blad) voor zijn strandtent.

De eerste strandtent in Renesse Strandlust heette het paviljoen dat onderaan de duinen bij Renesse verrees en de trotse eigenaar ontving er op de dag van de opening, Hemelvaartsdag 1925, het voltallige gemeentebestuur. Op een foto die kort daarna werd genomen zien we Pieter Telle in gilet en smetteloos wit overhemd met een dienblad in zijn handen op het terras. De vergunning om op het strand een 'verversingstent' uit te baten, was jaren eerder uitgegeven, maar Renesse Vooruit, de welluidende naam voor wat later de VVV zou zijn, had er zelf geen geld voor. Telle, die al een café in Renesse had, zag er brood in. Naast het houten gebouw, dat in de krant als keurig, elegant en fris werd omschreven, stond een hokje waar de badgasten zich konden omkleden. In het paviljoen konden een zwempak met handdoek (15 cent) en een ligstoel (5 cent per uur) worden gehuurd. Ter meerder vermaak schafte Telle een radiotoestel aan, zodat zijn gasten konden genieten van muziekkuitvoeringen en voordrachten. De Tweede Wereldoorlog trok een lelijke streep door de rekening. Telle moest zijn zaak sluiten en daarna kwam het bedrijf niet goed weer van de grond. Pas in 1965 opende aan het eind van de Laone weer een nieuw strandpaviljoen.

Gouden eeuwen

Zierikzee.

Ondernemingszin tekent de bewoners van het eiland vanaf de oudste tijden. De ligging aan zee en aan de monding van de Schelde bood volop mogelijkheden voor handel. En omdat mensen uit allerlei streken en culturen met elkaar in contact kwamen, zorgde dat ook voor uitwisseling van denkbeelden en gebruiken. De rijkdom en welvaart die dat in de steden bracht, is nu nog af te lezen aan de monumentenpanden in Zierikzee en Brouwershaven.

Vroege handel

Contacten overzee waren er al in de vroegste tijden. De zuidzijde van de Kop van Schouwen, waar de Schelde en de Noordzee samenkwamen, was de uitvalsbasis bij uitstrek. Prehistorische vondsten – vuursteen en aardewerk – die in Brabers bij Haamstede zijn gedaan wijzen op contacten met zuidelijke gebieden. Er waren later handelscontacten met het huidige Engeland, Noord-Frankrijk, Zuid-Duitsland en mogelijk Scandinavië. De bewoners van het Schouwse duingebied zullen beïnvloed zijn door de culturen van die streken.

Mogelijk lag er in de Romeinse tijd bij de militaire versterking op de plek van de huidige Roggenplaat ook een handelsnederzetting. Iets zuidelijker, ten noorden van het huidige Colijnsplaat, lag een tempel die gewijd was aan de inheemse godin Nehalennia.

De handelsnederzetting Scaltheim, genoemd in een tekst uit 828, moeten we vermoedelijk situeren aan de toenmalige westkust van Schouwen (door kusterosie is die locatie nu in zee gelegen). Hier werd doorvoerhandel bedreven maar werden ook producten uit de streek zelf uitgevoerd.

Westenschouwen, 't zal u rouwen

In de middeleeuwen namen door de bevolkingsgroei de handel en nijverheid toe. Er ontstonden nederzettingen met een verzorgende functie voor hun omgeving (via markten) en met een rol in het handelsverkeer overzee (via havens).

Op de plaats van het huidige Westenschouwen werd rond 1300 een haven aangelegd die aansloot op de kreek de Amer. Meer landinwaarts ontwikkelde zich een nederzetting. In de vijftiende eeuw bereikte dit Westenschouwen dankzij de

haringvisserij en overzeese handel zijn grootste bloei. In de zestiende eeuw verzandde de haven en ging het eens zo bloeiende dorp ten onder. Het vers dat nu in de Plompe Toren van het voormalige Koudekerke klinkt, herinnert daaraan. 'Westenschouwen, Westenschouwen, 't zal u rouwen' is een verwijzing naar de zeemeerminnensage over de ondergang van deze handelsplaats.

Twee steden

Zierikzee en Brouwershaven waren in de middeleeuwen belangrijke vissers- en handelsplaatsen. Ze kregen vergaande bestuurlijke en juridische bevoegdheden, doordat de landsheer hen stadsrecht verstrekke.

Zierikzee was een spil in het West-Europese handelsnetwerk, met name in de handel tussen Engeland en Vlaanderen en die met het Oostzeegebied. Haring, graan en zout vormden de belangrijkste waren die vanuit Zierikzee verhandeld werden. De stad had in de middeleeuwen via de Gouwe een verbinding naar het noorden.

Brouwershaven floreerde dankzij de zoutnering, meekrapteelt, rederijen en met name de haringvisserij. De stad beleefde zijn grootste bloei in de zestiende eeuw. Met het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog kwam de welvaart er tot stilstand.

Voor Zierikzee duurde de voorspoed langer. De stad had een sterke positie in de Europese koopvaardij en ook de visserij was belangrijk. Met de intercontinentale handel had de stad minder van doen. Het stadsbestuur faciliteerde door tussen 1597 en 1600 een havenkanaal te laten aanleggen dat Zierikzee verbond met de Oosterschelde. Dat was noodzakelijk geworden omdat de Gouwe en het Dijkwater (verder) dichtslibden en Zierikzee langs die weg steeds lastiger bereikbaar werd. Midden achttiende eeuw viel de handel met de Zuidelijke Nederlanden stil toen de Republiek in 1747 betrokken raakte bij de Oostenrijkse Successieoorlog. Zierikzee kwam die klap nooit meer helemaal te boven.

Religie, kunst en intellectueel leven

De bloei van de havensteden is nog altijd af te lezen aan de kerken, stadhuisen en andere openbare gebouwen die er verrezen, alsmede aan de fraaie woonhuizen die voor de rijke kooplieden werden opgetrokken. Aan de imposante Grote of

Sint-Nicolaaskerk in Brouwershaven is te zien hoe welvarend de stad ooit was. De voormalige Sint-Lievensmonsterkerk in Zierikzee was de grootste kerk van Zeeland. Na een brand kwam daarvoor in 1848 de neoclassicistische Nieuwe Kerk in de plaats. De vijftiende-eeuwse Dikke Toren bleef gespaard.

De bloeiende steden trokken migranten aan. Zij namen hun eigen culturele gebruiken en soms ook hun eigen religie mee. In de Republiek nam de gereformeerde kerk een bevoorrechte positie in, maar werden andere religies getolereerd. In Zierikzee waren er kleine groepen doopsgezinden en lutheranen. De katholieken waren eind achttiende eeuw groter in aantal, maar zij konden rekenen op een minder tolerante ontvangst dan de protestantse minderheidsgroepen.

Ook op intellectueel en kunstzinnig vlak ging van de steden een grote aantrekkingskracht uit. Toen na de val van Antwerpen eind zestiende eeuw veel ambachtlieden en intellectuelen naar het noorden trokken, had dat grote invloed op het onderwijs en het culturele leven in Zierikzee.

In het wetenschappelijk leven voltrok zich vanaf de zestiende eeuw een omslag naar kennis die gefundeerd was op eigen waarnemingen in plaats van op de Bijbel. Exponent daarvan uit Zierikzee was de kaarsenmaker Isaac Beeckman, die weerkundige waarnemingen deed en met behulp van de wiskunde naar verklaringen voor natuurverschijnselen zocht. In de achttiende eeuw was Job Baster uit Zierikzee een vermaard amateurwetenschapper. Hij introduceerde de goudvis in Nederland en stelde een indrukwekkend schelpenbuffet samen dat nu in het Stadhuismuseum Zierikzee te zien is.

Regenten

De bekendste regent die Schouwen-Duiveland voortbracht, was zonder twijfel Jacob Cats. Hij werd in 1577 in Brouwershaven geboren en bezocht de Latijnse school in Zierikzee. Hij werd een vermaard staatsman, maar nog meer roem vergaarde hij met zijn moralistische dichtwerken. In zijn geboortestad werd een standbeeld voor hem opgericht; Nederland telde destijds (1829) nog maar twee andere standbeelden. Uit de kring van welgestelde kooplieden in met name Zierikzee ontwikkelde zich in de zeventiende eeuw een regentenpatriciaat. Als tweede stad van Zeeland leverde

Zierikzee ook bestuurders voor de gewestelijke en landelijke organen. De patriciërs lieten zich ook op het platteland gelden. Zierikzeese regenten hadden daar als ambachtsheren veel macht. Een aantal van hen maakte zich onsterfelijk met imposante grafmonumenten in dorpskerken. Sommige families bezaten ook een buitenplaats. Die verzezen vanaf het midden van de zeventiende eeuw vooral in de omgeving van Noordgouwe en Schuddebeurs. Na de terugval van de Zierikzeese economie in het midden van de achttiende eeuw was het met de buitenplaatscultuur gedaan en verzwakte de machtspositie van de Zierikzeese heren op het platteland.

Schuddebeurs.

LAAT JE MEEVOEREN NAAR ONZE GOUDEN EEUWEN!

Van Brabers en Scaltheim is niets meer te zien. Het rijke verleden van Zierikzee en Brouwershaven ontdek je in de musea daar: het Stadhuismuseum Zierikzee en het Brouws Museum. Beide musea zijn gevestigd in monumentale panden, waaraan de binnensteden sowieso rijk zijn. Op het plein rond de Nieuwe Kerk in Zierikzee zijn de contouren van de oude Sint-Lievensmonsterkerk aangegeven. In de Museumhaven Zeeland te Zierikzee is een collectie historische schepen afgemeerd; er is verder een scheepsrestauratiewerf. Midden op de Markt in Brouwershaven prijkt het standbeeld van Jacob Cats. Job Baster kreeg een standbeeld voor zijn woonhuis aan het Havenpark in Zierikzee. Veel buitenplaatsen zijn verdwenen. Wie iets daarvan wil ervaren moet naar Schuddebeurs, al heeft het gebied door latere beplantingen een meer besloten karakter gekregen. De oudste buitens daar, *Mon Plaisir* en *Bleykzigt*, dateren uit de achttiende eeuw. Imposante grafmonumenten van ambachtsheerlijke families bevinden zich in de kerken van Burgh, Dreischor en Oosterland.

Het weesmeisje met de zilveren tandenstoker

Er was een reismand aangeschaft voor haar kleding en linnengoed. In gezelschap van twee tantes ging Neelken van Mannee op 9 mei 1559 aan boord van het schip dat haar naar Mechelen zou brengen. Daar zou ze zich aan een gerenommeerde school bekwamen in het lezen, schrijven, spreken en de Franse taal. Neelken was jong wees geworden en bij haar oom en tante in huis gekomen. Die gaven haar de opleiding die hoorde bij een meisje uit hogere kringen. Toen ze drie jaar later in Zierikzee terugkeerde, werd haar opvoeding daar voortgezet. Ze bezocht kerkdiensten, doopfeesten en bruiloften en reisde af en toe naar een verre stad om inkopen te doen. Thuis zat ze aan een borduurwerkje of haar klavecimbel. Ze leerde met geld omgaan, belangrijk want haar ouders hadden haar een fortuin nagelaten. Haar uitgaven voor kleding en andere zaken, waaronder de aanschaf van een zilveren vingerhoed en dito tandenstoker, hield ze zelf bij. De veertigjarige weduwnaar Ocker Cornelis Ockerse, burgemeester van Zierikzee, veroverde haar hand. Mogelijk oefende haar fortuin ook enige aantrekkingskracht op hem uit. Neelken, 21 jaar jong, kreeg door het huwelijk tevens vijf kinderen in de schoot geworpen. Het paar zou samen oud worden.

Het stadhuis in Zierikzee.

Kussenvertrek met het wapen van de Zeeuwse Admiraliteit.

De laatste luitenant-admiraal van Zeeland

Jacob Imanse had als marineofficier Zeeuwse handelsschepen tegen kapers beschermd. Als bevelhebber op een oorlogsschip bestreed hij in 1744 aan de zijde van de Engelsen de Fransen. Hij werd ervoor beloond met het viceadmiraalschap. Een jaar later viel Frankrijk Staats-Vlaanderen binnen en kreeg Imanse het commando over de oorlogsschepen die de Zeeuwse eilanden moesten verdedigen. Maar tot een volgende heldendaad kwam het niet. De Staten-Generaal ontnamen hem het bevel over de schepen die buitengaats lagen. Imanse was beledigd. Altijd waren Zeeuwen aangesteld als officier over de Zeeuwse wateren, brieste hij, waarom werd dat nu een Hollander toebedeeld? Hij diende zijn ontslag in, maar dat kwam hem op een uitbrander van de stadhouder te staan. Hoe durfde een officier zijn land in de steek te laten terwijl oorlog dreigde? Imanse bood zijn excuses aan. In het voorjaar van 1748 keerde hij terug naar de wal, vurig hopen op een bevordering tot luitenant-admiraal, de hoogste rang in de Zeeuwse Admiraliteit. Die werd hem in maart 1750 verleend. De Admiraliteit profiteerde nog een kleine twee jaar van zijn praktijkervaring. Imanse overleed begin 1752. Na hem werd in Zeeland nooit meer een luitenant-admiraal aangesteld.

Langs burgen en kastelen

Gereconstrueerde ringwalburg in Burgh.

Ontdek het eilandleven in de dorpen en polders. Schouwen-Duiveland heeft een rijke erfenis van vechten, heersen en geloven. Veel middeleeuwse dorpen hebben hun oorspronkelijke stratenplan behouden. Militaire verdedigingswerken lieten evenzeer hun sporen op het eiland na, soms waren ze tegelijkertijd een statussymbool.

Dorpen, kerken en kloosters

Nadat er in de achtste eeuw weer mensen kwamen wonen in het duingebied van Schouwen en op de veengronden daarachter werden de eerste kerken gesticht. De stichting van een kerk op Schouwen door ene Godebert vóór 776 is de vroegst bekende kerkstichting in Zeeland. De kerk lag vermoedelijk op de overgang van de Oude Duinen naar het klei-op-veengebied en zal tot in de negende eeuw de enige kerk op het eiland zijn geweest. Daarna stichtten grootgrondbezitters en abdijen nieuwe kerken. De Frankische koningen bezaten op Schouwen veel grond. Uit een bron uit 985 kennen we het koninklijk domein de *villa Sunnimeri*, dat aan de noordkant van Schouwen bij het water de Zonnemare zal hebben gelegen. In het oosten bezat met name de Sint-Baafsabdij van Gent schorrenweiden. Na het midden van de tiende eeuw bezat deze abdij ook de kerk van Creka (de oude naam voor Zierikzee).

In 985 kwamen delen van Schouwen-Duiveland in eigendom van de graaf van Holland. Het zwaartepunt van de bezittingen lag rond Elkerzee en bij Burgh en Haamstede. Daarna breidde de graaf zijn macht in het gebied uit. Zierikzee werd een belangrijk grafelijk machtscentrum. De Gravenhof, vlakbij de kerk, was de versterkte verblijfplaats van de graaf wanneer hij in Zierikzee was.

Tussen circa 1150 en 1250 werd een groot aantal parochies gesticht, vooral op initiatief van de ambachtsheren, die grond en rechten in leen hielden van de graaf maar zich steeds onafhankelijker van hem opstelden. Hun namen vinden we terug in dorpsnamen als Rengerskerke en het later verdronken Simonskerke. Dorpen als Renesse, Noordwelle, Serooskerke en Kerkwerve ontwikkelden zich veelal in een ring rond de kerk. Andere dorpen ontstonden op een terp. Voorbeelden daarvan zijn Brijdorpe (Hoogenboomseweg), Elkerzee (Elkerzeeseweg) en Nieuwerkerke (Heuvelsweg).

Sommige dorpen zijn aangelegd volgens een vooropgezet plan. Dat is bijvoorbeeld

te zien aan Bruinisse, een voorstraatdorp, waar de hoofdstraat tussen de zeedijk en de kerk loopt. Ook bij Dreischor kan zo'n planning worden vermoed, al heeft dat de vorm van een ringdorp gekregen. Het kerkhof, waarop in het midden de kerk staat, is omgeven door een brede ringgracht en daaromheen ligt de Ring met bebouwing. Ook Noordgouwe heeft deze vorm. Het zijn de enige twee dorpen in Zeeland met zo'n centraal gelegen kerkhof en gracht. Beide dorpen zijn vanwege die bijzondere structuur door het Rijk aangewezen als beschermd dorpsgezicht.

Religieuze bewegingen leidden in de dertiende eeuw tot de stichting van nieuwe kloosters. Zo waren er meerdere kloosters in Zierikzee, werd in Burgh het dominicanessenklooster Leliëndale gesticht, bij Elkerzee het cisterciënzer vrouwenklooster Bethlehem en bij Noordgouwe het kartuizerklooster Sion. Nagenoeg alle katholieke religieuze instellingen werden in of kort na 1572 verlaten toen Schouwen-Duiveland zich niet langer achter de katholieke Spaanse koning Filips II stelde. De kloostergebouwen zijn afgebroken.

Ringwalburg

De oudste militaire basis die we van Schouwen-Duiveland kennen, dateert uit de Romeinse tijd. Toen lag ter hoogte van de Roggenplaat een militaire versterking. Vanaf 810 werd Zeeland geteisterd door invallen van Vikingen. Om zich tegen de aanvallen te beschermen werden ringwalburgen aangelegd. Een ringwalburg is een cirkelvormig terrein omgeven door een (vaak) brede gracht en een aarden wal bekleed met pluggen en een houten palissade bovenop. De ringwalburg van Burgh kwam omstreeks 890 tot stand en was bedoeld om de bevolking bij aanvallen een vluchtplaats te bieden. Binnen deze burg groeide in de tiende eeuw een nederzetting. Later werd de kern buiten de burg geplaatst. Daar ontwikkelde zich het dorp Burgh.

Kastelen

Als militaire verdedigingswerken, maar meer nog om hun status te tonen bouwden ambachtsheren in de middeleeuwen mottekastelen, heuvels waarop een houten toren werd opgetrokken. Sommige van deze heuvels waren verhoogde woonterpen, opgeworpen in de tijd dat het gebied nog onbedijkt was. De verdedigingsstoren stond

boven op het bergje, aan de voet was de boerderij van de ambachtsheer. Schouwen-Duiveland telde tenminste 57 kasteelbergen. Op twee na zijn ze allemaal verdwenen. In de dertiende eeuw ging men over op de bouw van bakstenen kasteeltorens. Die groeiden uit tot een volwaardig bakstenen slot. Alleen de rijkste ambachtsheren konden zich dat veroorloven. Schouwen-Duiveland telt nu nog twee stenen kastelen (slot Haamstede en slot Moermond bij Renesse), in heel Zeeland staan er nog vier. Andere kastelen waarvan nog resten bewaard zijn gebleven lagen in Dreischor (Windenburg), bij Zierikzee (Weldamme), Brouwershaven (Herkestein) en Oosterland (Oosterstein).

Strijdtoneel

Meermalen werden op Schouwen-Duiveland cruciale veldslagen uitgevochten. In de strijd om de macht over Zeeland tussen de graven van Holland en Vlaanderen versloeg een Frans-Hollandse vloot in 1304 op de Gouwe bij Zierikzee de krijgsvloot van de Vlamingen. De Slag bij Zierikzee staat bekend als de eerste grote Europese zeeslag. Bij Brouwershaven kwam het ten tijde van de Hoekse en Kabeljauwse twisten tweemaal (in 1426 en 1490) tot een treffen. Vermaard is eveneens de nacht in 1575 waarin Spaanse troepen door het ondiepe Zijpe waadden om onder bevel van Cristobal de Mondragón Duiveland en Schouwen in Spaanse handen te brengen en tenslotte op te rukken naar Zierikzee, dat Mondragón na een negen maanden durend beleg inderdaad veroverde. Niet voor lang trouwens, want de Spaanse soldaten muieten toen hun soldij niet uitbetaald kon worden. Vooral Schouwen ondervond veel schade van de strijd tegen Spanje. Het gebied werd onder water gezet en dorpen en dorpskerken werden doelwit in de guerrillastrijd. Bewoners vertrokken. In sommige dorpen verviel de kerk tot een ruïne; buurtschappen werden verlaten. Zo verdwenen de kerken van Nieuwerkerke, Duivendijke, Brijdorpe en Looperskapelle. In sommige van deze gehuchten is nog wel het kerkhof aanwezig.

Bunkers

In het duingebied van Schouwen zijn de restanten van de Atlantikwall uit de Tweede Wereldoorlog zichtbaar. Hier werden tijdens de oorlog zo'n duizend bunkers

gebouwd, daarvan zijn er nog een paar honderd over. In het Slotbos bij Haamstede was het bataljonshoofdkwartier van de *Stützpunktgruppe* Schouwen gevestigd met een commandobunker (de vleugelbunker), zes manschappenbunkers, twee munitiebunkers en een hospitaalbunker. Anders dan de rest van Zeeland, dat tijdens de Slag om de Schelde in het najaar van 1944 werd bevrijd, bleef Schouwen-Duiveland bezet tot het einde van de oorlog in mei 1945.

Ringdorp Dreischor.

GA OP ONTDEKKINGSTOCHT LANGS BURGEN EN KASTELEN!

De ringwalburg in Burgh is gedeeltelijk gereconstrueerd. Karakteristieke dorpskernen zijn onder meer te vinden in de bijzondere ringdorpen Dreischor en Noordgouwe. Bruinisse is een voorbeeld van een voorstraatdorp. De naam van het klooster Bethlehem bij Elkerzee staat op de dampalen van een boerderij op die plek; de luiddklok van het klooster hangt tegenwoordig in de Bethlehemkerk in Scharendijke. Een altaarstuk uit het klooster Sion bij Noordgouwe is te zien in het Stadhuismuseum in Zierikzee. Kerkhoven van gehuchten waarvan de kerk tijdens de Opstand verdween, zijn er onder meer nog in Looperskapelle, Brijdorpe en (Oud-)Ellemeet (Hogeweg). Alleen de heuvels van de mottekastelen bij Zierikzee (Heuvelsweg) en Scharendijke (Weelweg) zijn nog in het landschap zichtbaar. Slot Haamstede en het omliggende bos is eigendom van Natuurmonumenten. Bij Slot Moermond herinnert een gedenkteken aan het gruwelijke einde van de Tien van Renesse. De bunkers in het Slotbos zijn 's zomers met een excursie te bezoeken.

De held uit de Guldensporenslag
De grootste veldheer van zijn tijd of een ordinaire landverrader? Over Jan van Renesse (circa 1268-1304) waren de meningen verdeeld. Hem werd verweten voor de Vlamingen te hebben gekozen in het conflict rond de opvolging van de graaf van Holland als graaf van Zeeland. Gwijde van Namen, zoon van de Vlaamse graaf, maakte ook aanspraak op de titel en Renesse vond dat Gwijde in zijn recht stond. Toen Jan zonder Genade, de zoon van de graaf van Holland, Zeeland onder de voet liep, vluchtte Renesse naar Vlaanderen. Vandaaruit probeerde hij naar Zeeland terug te keren, maar zijn troepen werden verslagen. Slot Moermond, waar hij zich terugtrok, werd enkele maanden later door Jan zonder Genade verwoest. Renesse werd verbannen. Hij voerde aan Vlaamse zijde het opperbevel in de Guldensporenslag bij Kortrijk op 11 juli 1302, waar de Vlamingen tegen de Fransen streden. Jan zonder Genade vocht aan Franse kant. Het onoverwinnelijk geachte Franse leger verloor de bloedige veldslag die slechts enkele uren duurde. Jan zonder Genade liet het leven. Renesse zelf zou een paar jaar later, op 15 juli 1304, omkomen bij een gevecht aan de Lek. Als historisch personage zou hij echter nog vele eeuwen voortleven.

Jan van Renesse op een historisch feest in Zierikzee in 1949.

Monument voor de Tien van Renesse.

De Tien van Renesse

Een vrouw met de karakteristieke Schouwse sluiermuts houdt een ineenzakkende man in haar armen. Een moeder? Een engel? J.W. Havermans ontwierp het gedenkteken in Renesse dat herinnert aan tien vermoorde verzetsmensen. De tien hadden het bevolkingsregister van Renesse en omliggende gemeenten laten verdwijnen om de Duitse *Arbeitseinsatz* te hinderen. Op de vlucht vielen ze in handen van Duitse soldaten. De gemeentesecretaris van Renesse, Cornelis Lazonder raakte daarbij zwaargewond. Hij bleef achter op het eiland terwijl de anderen naar Middelharnis werden gevoerd om te worden berecht. Tijdens de martelingen lieten ze geen woord los. De nazi-rechtbank veroordeelde hen tot ophanging. De straf werd op zondag 10 december 1944 voltrokken aan de oprijlaan van slot Moermond. Lazonder werd gedwongen toe te kijken; hij overleed diezelfde nacht. Zijn stoffelijk overschot werd bij de anderen gehangen. Ter afschrikking bleven de lichamen 48 uur hangen en werden dorpsbewoners, onder wie familieleden, gedwongen erlangs te lopen. De Tien van Renesse kregen een gemeenschappelijk graf in Renesse. Hun nagedachtenis wordt geëerd met een zwerfkei bij Moermond en het monument aan de Oude Moolweg.

Verantwoording

De teksten in dit boekje zijn ontleend aan boeken en artikelen over de geschiedenis van Schouwen-Duiveland. In dit overzicht kunnen uitsluitend de belangrijkste titels worden genoemd. Voor de geschiedenis van het duinlandschap in de Westhoek van Schouwen geldt Frans Beekman, *De Kop van Schouwen onder het zand; duizend jaar duinvorming en duingebruik op een Zeeuws eiland* (Utrecht 2007) als het standaardwerk. Voor de geschiedenis van de polders en het waterschap is dat J.L. Kool-Blokland, *De Rand van 't Land; waterschapsgeschiedenis van Schouwen en Duiveland* (Middelburg 2003). Aan dit boek zijn ook de kaderteksten 'Een opperdijkgraaf met spraakwater' en 'Wagenmenster aan de dijk' ontleend. De voormalig gemeentearchivaris Huib Uil publiceerde talloze malen over aspecten uit het verleden van Schouwen-Duiveland. Voor deze verhaallijnen werd onder meer gebruik gemaakt van zijn *De wapens neergelegd; acht eeuwen besturen op Schouwen-Duiveland* (Goes 1996) en *Gekrompen en verdronken dorpen op Schouwen-Duiveland* (Goes 2018). Ook is informatie ontleend aan de door Erfgoed Zeeland uitgevoerde Cultuurhistorische Inventarisatie Schouwen-Duiveland. In algemene zin noemen we hier ook de vierdelige *Geschiedenis van Zeeland*, onder redactie van Paul Brusse en anderen (Zwolle/Utrecht 2012-2014).

Van onschatbare waarde voor de regionale geschiedschrijving zijn het jaarboek *Kroniek van het land van de zeemeermin* en de periodiek *Stad en lande* van de Vereniging Stad en Lande van Schouwen-Duiveland. Daaruit werden voor de verhaallijnen onder meer de volgende artikelen gebruikt: R. ten Kate, De kustlichten van Schouwen, in: *Kroniek van het land van de zeemeermin* (1988), Edzard F.M.G. Gelderman, De eerste zomerhuizen in Westenschouwen 1918-1943, in: *Kroniek van het land van de zeemeermin* (2012) en Ilja Mostert, Mottekastelen op Schouwen-Duiveland; bergen van belang, in: *Stad en lande* 154 (maart 2019).

De informatie over Marien Stoel (kadertekst 'Zeedrift') is gebaseerd op het artikel van Frans Beekman, Strandjutter, in: *Sterna* 5/1 (april 2010). De zeldzame strandvondst van Jan Simons is beschreven door Robert van Dierendonck in 'Vroegmiddeleeuws icoon op Schouwen' op de

website zeeuwseankers.nl. Over Andries Schraver ('Een visionaire waterbouwer') is behalve in Kool-Bloklands *De Rand van 't Land* te lezen in G.W. Sarink, Andries Schraver (1754-1827); waterbouwkundige en de eerste Hoofdingenieur bij Rijkswaterstaat in Zeeland, in: *Kroniek van het land van de zeemeermin* (2002). Het verhaal van Hubrecht Koster ('Redder na de Ramp') is door Kees Slager opgetekend in diens *De Ramp, een reconstructie* (Goes 1992). De belevenissen van schipper Anthonis Lievensz. ('De gekaapte visser') zijn terug te vinden in A.P. van Vliet, *Vissers in oorlogstijd; de Zeeuwse zeevisserij in de jaren 1568-1648* (Middelburg 2003). 'De eerste strandtent in Renesse' is ontleend aan Ilja Mostert, De wieg van het kusttoerisme in Renesse; de strandtent van Pieter Telle, in: *Stad en lande* 155 (juni 2019). Het verhaal over Neelken van Mannee ('Het weesmeisje met de zilveren tandenstoker') is samengesteld uit wat Katie Heyning over haar optekende in *Turbulente tijden; zorg en materiële cultuur in Zierikzee in de zestiende eeuw* (Hilversum 2017). 'De laatste luitenant-admiraal van Zeeland' is gebaseerd op Patricia Weinberg, Kapitein en ondernemer in Zierikzee: Jacob Imanse (1684-1752), in: J.R. Bruijn e.a. (red.), *Marinekapiteins uit de achttiende eeuw, een Zeeuwse elftal* (Middelburg 2000). 'De held uit de Guldensporenslag' is grotendeels ontleend aan Ton Oosterhuis, Het tragische leven van Jan van Renesse, in: *Kroniek van het land van de zeemeermin* (2016). Over de Tien van Renesse verscheen Ellen de Vriend, *De Tien van Renesse* (Uithoorn 2018).

Verantwoording illustraties

Beeldbank Provincie Zeeland (www.beeldbankzeeland.nl): Ben Biondina (p. 8, 47, 59), Olaf Binnendijk (p. 51), Ingrid Borger (p. 41), Photographics (p. 23), Ben Seelt (p. 4, 26), Ton Stanowicki (p. 15, 17, 31), Eddy Westveer (p. 35), Willem Woznitza (p. 39). Jan van Broekhoven (omslag). Erfgoed Zeeland (p. 22). Gemeentearchief Schouwen-Duiveland, Beeldbank Schouwen-Duiveland (p. 37, 38, 46, 61, 62), idem, foto T.W. Rosmolen (p. 21), idem, foto Joop Wessels (p. 53). Rijksmuseum Amsterdam (p. 54). Staatsbosbeheer (p. 55). Waterschap Scheldestromen, Cultuurhistorische verzamelingen (p. 29, 30). Zeeuws Archief, Zeeuws Genootschap, Zelandia Illustrata (p. 45).

